

ЛАЗАР БАРАНОВИЧ – МІЖ УКРАЇНОЮ, ПОЛЬЩЕЮ ТА МОСКВОЮ

Лазар Баранович від 1650 р. був ректором Києво-Могилянської академії, православним чернігівським єпископом, адміністратором Київської митрополії, русько-українським поетом і полемістом. Його вважають однією з чільних постатей киево-могилянського кола другої половини XVII ст., навколо нього зосереджувалося гроно видатних представників тогочасної еліти політичного, літературного, мистецького життя України-Руси. Лазарю Барановичу, репрезентантові українського Бароко, належить також важке місце в історії української культури. Щоправда, у зв'язку з тим, що він багато писав по-польськи, це тривалий час було непоціноване українськими науковцями. Своєю чергою, його належно не цінували й польські вчені, хоча й увели в 70-х роках минулого століття до корпусу польських барокових поетів. Завдяки проникливим науковим розвідкам, зокрема двох останніх десятиліть, наші знання про Барановича та його діяльність стали значно ширшими, проте багато питань і далі залишається без відповіді.

Першою загадкою є дата народження Лазаря Барановича. В історіографії знаходимо чимало розбіжностей у цьому питанні. Загалом наводять три дати: перша, зі знаком запитання, – то рік 1595 (на думку Казимира Ходницького, Баранович мав народитися приблизно 1595 р., імовірно, в уніатській родині з Великого князівства Литовського¹). Зоя Хижняк в енциклопедії «Києво-Могилянська академія в іменах» подає іншу дату народження – 1620 р., а місцем народження називає Білорусь². Ще іншу дату пропонує авторитетний дослідник творчості Лазаря Барановича Ростислав Радішевський – близько 1617 р., причому у Вільні³.

¹ Chodynicki K. *Baranowicz Łazarz* // *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1935. S. 273–274.

² Хижняк З. І. *Баранович Лука* // *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII-XVIII ст.: Енциклопедичне видання*. К., 2001. С. 59–60.

³ *Roksolański Parmas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku*. Cz. 2: *Antologia / Wybrał i opracował R. Radyszewskyj*. Kraków, 1998. S. 261.

Немає однозначності й у припущеннях про місце освіти майбутнього чернігівського архієпископа. Найправдоподібніше, він навчався в єзуїтських колегіях у Вільні та був ректором школи в Гощі, пізніше, від 1650 р. – ректором Києво-Могилянської колегії. У 1657 р. став чернігівським і новгородсько-сіверським єпископом, у 1666 р. – архієпископом. Мав великий авторитет у Гетьманщині, повагу серед козацтва. Як прихильник незалежності Київської митрополії, Баранович не пристав на її відірвання від Царгородського патріархату і перехід під зверхність московського патріарха. Водночас, зберігаючи лояльність до царя, вважав, що контакти з Москвою забезпечать мир в Україні без втрати політичних і релігійних вольностей. Вихований, як багато інших випускників Києво-Могилянського колегіуму, на польських освітніх збірках, Баранович відіграв значну роль у проникненні барокової культури до Московії у другій половині XVII ст.

Письменницький доробок Лазаря Барановича надзвичайно багатий і різнобічний. Це листи й полемічні послання, проповіді й віршовані житійні перекази, римовані молитви, чимало віршів. У своїх творах Баранович послуговувався церковнослов'янською, польською і латинською мовами, проте найохочіше він писав, також і в приватних листах, польською, пересипаючи її староукраїнськими та церковнослов'янськими вкрапленнями. Як надзвичайно плідний письменник, Баранович ще за життя опублікував кілька десятків книжок, що побачили світ у друкарні Києво-Печерської лаври й архієпископській друкарні в Новгороді-Сіверському та Чернігові (дві останні друкарні, зрештою, він сам і заснував, відповідно, у 1671 та 1679 рр.). Тут вийшли друком не лише його твори, а й праці інших авторів, які Баранович надсилав до Москви, пояснюючи, чому послуговується “językiem lackim”.

Чимало творів, написаних по-польськи, здобуло славу серед тогочасних читачів. Так, дуже популярною стала збірка “*Apollo chrześcijański*”¹, що переказувала життя святих, які, своєю чергою, постали під впливом твору “*Żywoty świętych*” Пьотра Скарги. Варто згадати й інші твори, а саме: “*Nowa miara starej wiary, Bogiem udzielona*” (Новгород-Сіверський, 1676?, чернігівське видання 1679 р.), “*Rozmowy o wierze i życiu świętych*” (Київ, 1671), “*Lutnia Apollinowa każdej sprawie gotowa*” (Київ, 1671), “*Notij pięć, ran Chrystusowych pięć*” (Чернігів, 1680), “*Księga śmierci, albo krzyż Chrystusow*” (Новгород-Сіверський, 1676). На потребу вивчення цих текстів в аспекті дослідження української історичної пам'яті звернула свого часу

¹ *Apollo chrześcijański opiewa żywoty świętych, z chwałą ich cnoty ucho skłoń z ochoty...* [Kijów] 1670; *Żywoty świętych ten Apollo pieje, jak ci działali nich tak każdy dzieje...* [Kijów] 1670 (обидві книжки Лазаря Барановича з невеликими відмінностями).

увагу Джованна Броджі Беркофф¹. Тут варто додати – також у ракурсі зв'язків православної традиції з польською агіографією, зразки якої Баранович черпав у Скарги, а також і з інших західних джерел, можливо, з популярної праці Джакомо Вораджіне “*Legenda aurea*” (бл. 1255 р.)².

Серед величезної кількості проповідей, написаних сумішню староукраїнською і церковнослов'янською мов, не можна оминати увагою збірників «*Меч духовний*» (1666) і «*Триби словес проповідних*» (1674). Як зауважує Ростислав Радишевський, характерний для українського письменства XVI–XVII ст. релігійно-моралізаторський акцент поєднується у Барановича з напучувальною дидактикою та еволюціонує в напрямку світської філософії. Почесне місце посідає історично-патріотична, а також суспільна проблематика³.

Особливо часто й охоче Баранович у своїх творах згадує священне місто стародавньої Русі – Київ, а також київського князя Володимира, його синів Бориса й Гліба: “*Pozabijanych na modłach od trzeciego brata Światopółka, w życiu ich po przyjęciu wiary, niewinnym, świętym, gorliwym i równoapostolskim.*

Brat zabił bracia Borysa i Gleba,
Szedł za to w piekle,
Oni szli do Nieba”⁴.

У релігійних і світських поезіях Баранович порушує надзвичайно широке коло тем, що нуртують у його свідомості: життя, хвороби, смерть, добрі та злі вчинки, природа, пори дня і року, звірі й рослини, сільська праця, війни та природні катаклізми. Усе це переломлюється у творчій інтуїції поета, який вважав недосяжним для себе взірцем Яна Кохановського:

Nie Kochanowski, lub te rymy noszą
Byście się w nich kochali, proszę⁵.

На увагу заслуговують також вірші Лазаря Барановича, написані на смерть як видатних особистостей, так і приятелів та звичайних, пересічних

¹ Brogi Bercoff G. *Rus, Ukraina, Ruthenia, Wielkie Księstwo Litewski, Rzeczpospolita, Moskwa, Rosja, Europa srodkowo-wschodnia: o wielowarstwowosci i polifunkcjonalizmie kulturowym* // *Contributi Italiani al XIII Congresso Internazionale degli Slavisti* (Ljubljana, 15–21 agosto 2003) / A cura di A. Alberti, M. Garzaniti, S. Garzonio. Pisa, 2003. S. 354; Яковенко Н. *Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.)* // *Міжкультурний діалог / Центр польських та європейських студій НАУКМА. Т. 1: Ідентичність. К., 2009. С. 57–95.*

² Radyszewskij R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku. Cz. 1: Monografia. Kraków, 1996. S. 165 (przypis 22).*

³ Там само. С. 146.

⁴ Baranowicz Ł. *Zywoty świętych ten Apollo pieje*. S. 180.

⁵ Там само. С. 2.

людей. Так, у циклі так званих «надгробків» постали рядки для “najjaśniejszej sarusy i wielkiej księżnej Marijej Ilicznie”, покійних царевичів, на вшанування пам’яті Петра Могили, Адама Киселя, Діонісія Балабана, Йосифа Тризни, печерського художника, кухаря і багатьох інших осіб.

Ще однією з постійних тем, які заторкував Баранович, було польсько-українське єднання та згода. Один із віршів у збірці “*Lutnai Apollinowa*” він назвав, послуговуючись популярним прислів’ям: “Nie będzie jak świat światem, Rusin Polakowi bratem”. Далі поет заперечує це прислів’я, яке зрештою, варто зауважити, функціонувало залежно від актуального запиту щодо різних націй¹. Заклик до примирення та заперечення злої традиції, протистояння їй переконливо й виразно сформульовано у книжці “*Notij pięć, ran Chrystusowych pięć*”. Поляки та русини, як вважає автор, “byli i są braćmi”, і навіть у період розбрату негоже насміхатися одне з одного: “Jeden drugiemu nie ma łobuzować i różnie się paśmiewać”². “*Lutnia Apollinowa*” повчає: їм належить взаємно підтримувати одне одного, жити у згоді та вибачати кривди:

Rusinie i Lechu,
Warujcie się grzechu.
Co za pożytek masz z twojego grzechu:
Godzien od Boga i od ludzi śmiechu,
Wstyďte się, gdy wspomniesz, nie lećże w to błoto,
Pluń na grzech, weź się za cnotę jak złoto³.

В іншому вірші цієї збірки – “*Bywali jacy Ruś i Polacy*” – йдеться про особливу прив’язаність обох народів до віри:

Rusin Polaka nie wyda w tej mierze,
Bo gotów umrzeć przy swej dobrej wierze.
Niech was Pan Bóg za to błogosławi,
A sławny naród wasz i dalej sławi⁴.

Значущим мотивом у потребі польсько-українського єднання була для Барановича спільна боротьба з татарською й турецькою загрозою. Тут на заваді, як він наголошував, не повинна стати навіть відмінність у вірі, адже всі християни мають об’єднатися для подолання «невірних» і звільнення гробу Господнього:

¹ Chynczewska-Hennel T. *Pojednanie polsko-ukraińskie w wierszach Łazarza Baranowicza // Kultura staropolska – kultura europejska*. Prace ofiarowane Januszowi Tazbirowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin. Warszawa, 1997. S. 325–329.

² Baranowicz Ł. *Notij pięć, ran Chrystusowych pięć*. [Czernihów, 1680]. S. 317.

³ Baranowicz Ł. *Lutnia Apollinowa*. S. 378.

⁴ Там само. С. 527.

Sam Duch Święty Ruś pogódź z Lechami
Gorę by prędko wzięli nad Turkami ¹.

Антитурецькі мотиви у літературній спадщині Барановича виразно впливають до традиційного для XVII ст. міфу про передмур'я християнства, що ним є не тільки Річ Посполита:

Rusinie z Lechem, wyzwól bracią swoją,
Na słuszną wojnę ubierz się we zbroją,
Pan Bóg pomoże, idź na Turka wojną, [...]
Tym wotem kończę: Polaku, Rusinie,
Idź na Turczyną, niechaj przez was ginie ².

До боротьби всього християнського світу Баранович закликає і Москву:

Orły dwa Moskiewski z dwiema orłami, jak Chrystus z dwiema naturami, i jako Bóg głowa wszystkich rzeczy, i jako człowiek głowa Cerkwi, zasłużył to krwią swoją. Orły lećcie, osiądźcie dwa rogi miesięczne. [...] Orły się z sobą lubcie: wszak *simile appetit sibi simile*, a Turka łapcie [...]. Pojdą ci Turcy w męki wieczne, a Chrześcijanie w żywot wieczny. Amen ³.

Ідея побороення османської потуги, наявна у багатьох творах Барановича, мала продовження й розвиток у творчості інших письменників киево-могилянського кола. Натомість варто звернути увагу на так званій «московський мотив» Барановича у ще одному аспекті. Тут одразу постає питання, як автор узгоджував свій русько-український патріотизм зі схилянням у ставленні до царя. У його віршованих переказах житій святих не бракує почуття гордості за «своїх» святих – хрестителя Русі Володимира, княгиню Ольги та Бориса й Гліба. Особлива роль при цьому належала змістові й символіці гравюр і емблем, якими проілюстровано його книжки, часто за вказівками та докладними роз'ясненнями самого автора ⁴. Баранович також був меценатом найталановитіших тогочасних граверів – Олександра та Леонтія Тарасевичів, Інокентія Щирського й Лаврентія Крщоновича ⁵. Серед іншого, привертають увагу заголовні гравюри до збірок Барановича “*Lutnia Apollina*”, “*Apollo chrześcijański*”, “*Placz o przedstawieniu Aleksieja Michajłowicza*” із зображенням герба російської держави, а на титульній сторінці «*Меча духовного*» вміщено символічне родове дерево сім'ї «бого-

¹ Baranowicz Ł. *Nowa miara starej wiary Bogiem udzielona*. [Nowogródek Siewierski, 1676]. S. 343.

² Baranowicz Ł. *Lutnia Apollinowa*. S. 429.

³ Baranowicz Ł. *Notij pięć, ran Chrystusowych pięć*. K. 34–34 v.

⁴ Пор.: *Письма преосвященного Лазаря Барановича*. 2-е изд. Чернигов, 1865. С. 21–24 (лист до Варлаама Ясинського 1665 р. з приводу ілюстрацій до «*Меча духовного*»).

⁵ Radyszewskij R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska*. S. 145.

боязного царя» Олексія Михайловича як започатковане князем Володимиром, пращуром царя. Політичне підґрунтя цих гравюр очевидне, але чи насправді йшлося про підлеглість, а чи, можливо, про єдність православ'я, яке утвердив на Русі князь Володимир?¹

У присвяті до збірки житійних переказів *“Żywoty świętych”* Баранович звертається (наголосимо, польською мовою) до *“Najjaśniejszego Hospodara carewicza i wielkiego księżęcia Theodora Aleksiewicza wszystkiej Wielkiej, Małej i Białej Rusi”*. Далі в тексті автор виразно розрізняє поняття «Україна-Русь» і «Росія», пишучи, що предок царевича, князь Володимир, *“Ruską ochrzcił Ziemię”*² (в іншій праці, посилаючись на Стрийковського, Баранович не забуває додати, що Русь випередила Польщу у ранішому ознайомленні з писемністю³).

Через кілька років у праці *“Notij pięć, ran Chrystusowych pięć”*, що побачила світ у Чернігові 1680 р., Лазар Баранович звертається до Федора Олексійовича вже як до монарха – *“Najjaśniejszego Wielkiej, Małej i Białej Rusi”*, нагадуючи, що, коли той ще був царевичем, автор подарував йому в 1670 р. *“Żywoty Świętych polskim językiem [bo były głosy Polskie i Litewskie otrąsł Waszą Carską prosić na Koronę Polską] przypisałem Waszemu Carskomu Preświłtomu Weliczestwu [...]”*⁴. Риторика Барановича низькоуклінна, але нагадування про Русь-Україну міститься й тут:

Pod skrzydła Orła Waszego Carskiego Preświłtoho Weliczestwa Ruś się garnąc, na cień skrzydeł Twoich ma nadzieję, tak im Car Dawid przygrawa: i stara Ruś na usługi Carskie odmłodnieje. Nową Miarę na starą Wiarę namierzyłem był świętej pamięci Wielkiemu Hospodarowi Carowi i Wielkiemu Książęciu ALEXEMU MI-CHAJŁOWICZOWI, wszystkiej Wielkiej, Małej, i Białej Rusi Samoderzcu, rodzi- cowi Waszego Carskiego Preświłtoho Weliczestwa. Ale mu nie tak Miary, jak mary śmierć kosa przypisała⁵.

За бароковою формою та стилістикою, як бачимо, політичний зміст про- ступає доволі виразно.

З польської мови переклала Валентина Соболю

¹ Ширшу дискусію на цю тему див.: Radyszewskij R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska*. С. 166 і далі.

² Baranowicz Ł. *Żywoty świętych*. [Kijów, 1670]. S. 179.

³ Baranowicz Ł. *Nowa miara starej wiary*. S. 93.

⁴ Baranowicz Ł. *Notij pięć, ran Chrystusowych pięć*. К. 10 і п.

⁵ Там само.